

УДК 39:069.5(477.82-21):398.8"18/19"

Фольклорний матеріал в етнографічному відділі музею барона Федора Штейнгеля

Андрій КЛИМЧУК

Журналіст, Творче об'єднання "Мистецькі грані"
33010, м. Рівне, вул. Дубенська, 44/230
e-mail: roznjativ@i.ua

У статті розглянуто фольклорні та етнографічні матеріали з Городоцького музею барона Федора Штейнгеля, який функціонував наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині. Чимало уваги приділено особі О. Мошкова – відомого російського ученого-етнографа, якого було запрошено для збирання та комплектування етнографічного відділу цього музею. Висвітлено експедиційну діяльність працівників музею у населених пунктах тогочасної Волинської губернії, під час якої було зібрано велику кількість зразків пісенного фольклору, легенд, казок, анекдотів, а також сценарії та атрибутику вертепних драм. Зазначено, що багато фольклорно-етнографічних явищ було зафіксовано на фонограф і фотоапарат, що дало змогу в задокументованому аудіо- та відеовигляді зберегти їх до теперішнього часу.

Ключові слова: етнографічний музей, фольклор, колекція, пісня, експонат, вертеп, фонограф.

Унікальним явищем музейництва на Волині було існування Городоцького музею барона Федора Штейнгеля. Музей виник завдяки розуміння Ф. Штейнгеля щодо необхідності створення так званих "обласних" музеїв у тодішній Російській імперії. Саме такий музей на Волині мав зосередити в собі увесь зібраний матеріал, що стосувався цього краю [3, с. I]. Оскільки сам Ф. Штейнгель не мав ні відповідних знань у музейній справі, ні достатньо часу, для ведення справ музею було запрошено Миколу Федоровича Біляшівського [3, с. II]. Заснований музей складався з таких відділів: географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний і бібліотека [3, с. III]

За задумом засновників етнографічний відділ стосувався головним чином матеріальної культури народного життя, яка на той час зникала та зазнавала значних змін. Тому у цьому етнографічному відділі прагнули зберегти велику кількість цінних речей і пам'яток [3, с. IV–V]. Оскільки ніякі інвентарі музею не збереглися, єдиним джерелом про експонати закладу є три випуски "Звітів" [3; с. 4; 5].

Для розвитку етнографічного відділу барон Ф. Штейнгель запросив Валентина Олександровича Мошкова. Він народився 25 березня (5 квітня) 1852 р. у Костромській губернії. Був російським ученим-етнографом, генерал-лейтенантом (у відставці), членом-співробітником Імператорського Російського географічного товариства, координатором товариства археології, історії та етнографії при імператорському Казанському університеті. Його вважають одним із перших дослідників історії та культури гагаузів. Він також є творцем оригінальної гіпотези про особливості та шляхи історії людства, через що став відомим у середовищі російських представників окультизму.

Роботи В. Мошкова були присвячені вивченню народного побуту, мови, фольклору, народної медицини, музики різних народів. Крім того, він зібрав етнографіч-

ні предметні та ілюстративні колекції, що зберігаються нині в Музеї антропології та етнографії імені Петра Великого Російської академії наук у Санкт-Петербурзі. Ймовірно, уперше В. Мошков зацікавився народними традиціями та специфікою регіональної культури, перебуваючи на службі в Олонецькій губернії.

Значну наукову діяльність В. Мошков розвинув у Волзько-Камському регіоні. Тут він налагодив контакти з відомим тюркологом, професором Імператорського Казанського університету М. Ф. Катановом, почав співпрацювати з Товариством археології, історії та етнографії при Імператорському Казанському університеті, де виступав із доповідями і друкувався в його "Відомостях". У 1893 р. В. Мошков опублікував свою роботу "Матеріали для характеристики музичної творчості інородців Волзько-Камського краю", до якої увійшли пісні народів Волго-Уральського регіону: татар, марійців, мордві, удмуртів, чувашів. Робота В. Мошкова стала першим серйозним дослідженням чуваської народної музики. Дослідник записав 70 чуваських пісень і 7 інструментальних мелодій. До збірки по одному куплету з нотними записами увійшли рекрутські, весільні, святкові, хороводні пісні і одна колискова. 1901 р. В. Мошков опублікував у щомісячному літературному додатку до журналу "Нива" подорожні нотатки про місто Царевококшайске (нині Йошкар-Ола).

Перебуваючи на службі у Варшаві, В. Мошков налагодив зв'язки з польськими етнографами. Його праці друкували в журналі "Вісла" польською мовою, також його роботи рецензували в польських виданнях російською мовою та на сторінках газети "Варшавські губернські відомості". Тут В. Мошков опублікував кілька робіт загальноісторичного характеру, які привертають увагу і сучасних дослідників. Польський народознавчий журнал "Люд" називав В. Мошкова "відомим етнографом".

У Польщі В. Мошков продовжив збирати етнографічний матеріал від представників різних народів Росії, що служили в полках Варшавського військового округу. Саме тут він зустрівся з солдатами-гагаузами і зацікавився представниками цього народу. Від двох солдатів учений навчився гагаузької розмовної мови, а потім зібрав і уклав її словник. Надалі він здійснив три поїздки в Бесарабію в Бендерський та Ізмаїльський повіти до гагаузів. Втретє він приїжджав сюди вже з сином на кілька тижнів. Як і в минулі рази, побував не лише в Бешалме і Етулії, але і в інших місцях, охопивши дослідженнями переважно села Ізмаїльського повіту. Дослідник зібрав великий етнографічний матеріал, у тому числі й колекції для Музею антропології та етнографії Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі. Його також цікавили твори фольклорних жанрів: історичні перекази й особисті спогади, легенди, обрядовий фольклор, пісні, казки, анекдоти. 1895 р. В. Мошков за допомогою Н. Ф. Катанова у Казані вперше опублікував гагаузькі тексти. Встановивши одночасно контакт з академіком В. В. Радловим, учений отримав від нього пропозицію підготувати для публікації тексти гагаузького фольклору в багатотомній серії "Зразки народної літератури тюркських племен", яку він видавав [2, с. 20–24].

У Варшаві В. Мошков записував українські народні пісні. Нотації цих пісень мали аматорський характер. Найневдалішим його записом була мелодія пісні "Про знесення панщини" у виконанні солдата Лебедюка з села Новосілок Олеської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Запис К. Квітки варіанта цієї пісні, яку співали в селі Колодяжне Ковельського повіту, показує, що В. Мошков правильно відобразив звуковисотність наспіву, але не зумів подати його оригінального ритмічного рисунка. Нотації інших, переважно баладних мелодій, які є значно простішими, є більш достовірними. На загальному фоні кінця XIX – початку XX ст. вони практично нічим не поступаються нотним записам Миколи Янчука ("Вісім малоросійських пісень", "Малоросійське весілля в Корницькому приході Констянтинівського повіту Седлицької губернії"), Оскара Кольберга ("Хелмські", "Волинь: обряди, мелодії, пісні") та Якова Сенчіка ("Народні пісні з

Холмщини та Підляшшя”). Можливо, записуючи ці пісні, учений-етнограф прибирав матеріали для майбутнього монографічного дослідження на зразок розвідки “Російські варіанти казки про мертвого нареченого”.

Поштовхом для записування українських пісень стало ймовірно знайомство та спілкування з українськими діячами. Цілком можливо, що серед них був і барон Ф. Штейнгель [1, с. 24]. У Державному архіві Рівненської області збереглася збірка під назвою “Песни, записанные В. А. Мошковым в 1891 г. от солдат Варшавского гарнизона, уроженцов Волынской губернии” [2]. Її фотографічним способом було відтворено у книгах С. Шевчука “Велика Волинь у дослідженнях Валентина Мошкова” [6, с. 24–39] та “Жертвність для утвердження України” [7, с. 67–82].

Отож, упродовж чотирьох років із осені 1896-го В. Мошков майже повністю присвятив себе роботі в Городоцькому музеї. На початковому етапі діяльності цього закладу його співробітники здійснили пошук експонатів у різних населених пунктах тогочасного Волинського краю.

За участю В. Мошкова для етнографічного відділу було набуто багато різних предметів, що стосувалися народного побуту. У перший рік функціонування музею було зроблено більше 100 світлин. Йому вдалося здійснити фотозйомки у населених пунктах Заславського повіту: у Варварівці (загальний вигляд села, церкву, хату, млин, вуличні сценки); Голиках (тип селянина, гончара); Городищі (загальний вигляд села, монастир, сцени на вулиці монастиря); Жуковій (церкву); Заславлі (вигляд містечка, костел, замок), Радишівці (бабусю-селянку); Славуті (види містечка та околиць, окремі будинки, церкву, костел, синагогу, цвинтар, заводи, лікарські установи, місцеві типи, вуличні та базарні сценки); Ташках (церкву, паперову фабрику); Цвітосі (церкву, цвинтар, винокурний завод); Шпетівці (цукровий завод, дім Потоцького) і Яснівці (тип дівчат). У селі Заболоття Ковельському повіті вчений сфотографував види села, його околиць, будівлі, місцеві типи. У Кременці В. Мошков зробив фотосвітлини видів гір і замку королеви Бони; у Почаєві – види містечка, селян; у Луцьку – види міста, замку, караїмської синагоги; у Мирополі – базарні сценки, сільських дівчат, околиці міста; в Острозькому повіті у селі Крупець – старовинні хати, групи селян, весільні сцени; у самому Острозі – загальний вигляд міста, бабусі-міщанки [3, с. 4–14]. Паралельно В. Мошков записував народну творчість, робив нотатки про різноманітні місцевості Волині. Загалом до етнографічного відділу в перший рік існування музею надійшло 252 предмети [3, с. 2].

У місті Славуті, напевно, 1897 р. учений купив у вертепника О. Августиновича цілий вертеп – двоярусну дерев’яну скриньку у вигляді будинку з мезоніном і комплектом ляльок. Опис цього вертепу за звітом музею такий: “ящик з лубка, шир. 45 см, вис. 55 см; одна з сторін скриньки була з проолієного паперу. Всередині скриньки на стержні кріпилися три обручі, а на них вміщувалися грубо вирізані з картону фігурки тварин, людей, сцени з полювання і т. ін.; всередині обручів вставлялася свічка; обручі на стрижні через привід вертілися і на папері з’являлися силуети вирваних фігурок” [3, с. 31–32]. У цього ж таки О. Августиновича В. Мошков переписав текстову частину та занотував шість вокальних творів та колядку “Нині, Адаме, возвеселися”. Скринька вертепу разом із деякими іншими матеріалами після того, як музей барона Штейнгеля перестав існувати, передали до Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка. Текст і ноти до вертепної драми зберігалися в Є. Марковського, який опублікував їх у додатку до своєї розвідки [1, с. 28].

В експозиції музею було представлено атрибутуку та бутафорію для розігрування народного “живого” вертепу “Цар Ірод”. Тут виставляли палатку, в якій був трон Ірода (основа дерев’яна, оббита кольоровим ситцем), спереду палатки – дві завіски. На першій кріпилося зображення Різдва Христового, на другій – зірка з кольорового паперу. Палатку було пристосовано для носіння. Тут також була друга палатка подібної будови, яку придбали в іншій групі хлопчиків, які розігрували вертепну ви-

ставу. Друга палатка була з відповідною бутафорією й атрибутикою та одягом для рядження. Як і в першій, у другій палатці з подібною конструкцією подавався трон Ірода (розкладне крісло, покрите ситцем). Картонна корона Ірода, обклеєна папером, мантія, мундир, панталони, пояс і шабля Ірода, корони та мантії двох Волхвів, маска Чорта і булава, якою він вбиває Жида, маска і коса Смерті [3, с. 31–32].

За звітами музею, у його експозиціях і фондкових колекціях накопичувалися багато відомостей про традиційне успадкування місцевої календарно-звичаєвої обрядовості. Із села Варварівка Заславського повіту експонувалася зірка, з якою хлопці колядували на Різдво. Подано опис її конструювання. Тут також вказано, що на ободі від старого сита наклеювали лубкове зображення Різдва Христового. До обода кріпили дев'ять променів, а ззовні все це обклеювали різнокольоровим папером і шпалерами. Усередину зірки вставляли свічку. Зірка могла вертітися на цвяху, забитому в палку [1, с. 31–32].

Фольклорний матеріал зі Славути, очевидно, дуже зацікавив В. Мошкова. Восени 1898 р. він спеціально їде до цього міста і фіксує на фонографі вертепні співи у виконанні трьох чоловіків. Це були ті ж самі сім творів, ноти яких учений переписав раніше, а на додаток церковний гімн “Многая літа” й окреме традиційне віншування господарям дому. Ці записи вмістилися на трьох фонографічних валиках і зберігалися в етнографічному відділі музею. На інших чотирьох валиках В. Мошков записав три усні розповіді про єврейський побут, гумористичну пісню від селянина Якова Непокульчицького, фрагмент єврейського весілля “Kale basetzen” у чоловічому виконанні зі скрипковим супроводом та гру для слухання капели у складі двох скрипок і мідного баса під час весільної вечері [5, с. 50]. Це був перший випадок фонографування автентичної народномузичної єврейської творчості.

Деяко раніше, а саме в липні 1898 р., сам барон Ф. Штейнгель записав на фонограф у Городку обжинкову пісню, яку заспівав жіночий гурт. Восени він здійснив пробний запис дворацької пісні “Ой у полі озеречко” в одноосібному чоловічому виконанні. Пізніше на трьох валиках Ф. Штейнгель зафіксував кілька характерних творів із репертуару сліпого лірника з селища Степань, який у супроводі ліри виконав пісню про Почаєвську Божу Матір (“Ой зійшла зоря вечорова та над Почаєвом стала”), псалму “Житте моє, житте моє біднее” та, урешті, завіншував господареві. У наступному році він зробив запис на двох валиках вже шести творів від невідомого лірника Радомишльського повіту Київської губернії: коляди “Слава в вишніх Богу”, російського побутового романсу “Пробудись от сна, невеста”, гра на лірі без співу, кантів “святитель отець Миколай” і “Святий Харлампій” та ще одного романсу “Вчерась я с другом сиділа” [1, с. 30–32; 5, с. 50].

У 1899–1900 рр. музей перейшов у фазу активізації своєї діяльності. У цей час було здійснено експедиції у різні населені пункти Волинської губернії. Музей запрошував для участі в них декілька осіб, кожен із яких відповідно до своєї спеціальності брав на себе певну ділянку роботи, залучаючи для цього помічників. Таким чином, всі учасники екскурсії утворювали секції. Попередньо до екскурсії складали маршрут, і члени екскурсії за існуючими джерелами ознайомилися з тими місцевостями, які планували відвідати. Сама експедиція розпочиналася з певного визначеного пункту, і її члени пересувалися на конях. Та вже в перших поїздках такий спосіб її проведення виявився неефективним. По-перше, їздити такою великою групою (18–20 осіб) коштувало надто дорого; по-друге, неможливо було об'єднати інтереси різних секцій. Крім того, коли члени однієї секції закінчували вивчення всього певної місцевості, членам інших – цього часу бракувало, і їм доводилося узгоджувати спільну роботу на шкоду для якоїсь із секцій [5, с. 5–6].

Перша екскурсія Городецького музею відбулася влітку 1899 р. Її учасники вихали 9 липня, пройшли та дослідили такі місцевості: у Рівненському повіті – села Пересопницю, Білів, Новий Жуків, Кричильськ, Немовичі, Корость, містечка Кле-

вань, Деражне, Степань; у Луцькому повіті – села Городець, Великі Цапцевичі, Кураш, Орв'яницю, Берестя, Селець, Лютинськ, Річицю і Удрицьк, містечка Бережницю, Дубровицю, Висоцьк. В. Мошков займався фотографуванням цікавих пам'яток, сцен із народного життя, типажів і водночас збирав етнографічні матеріали, записував пісні [5, с. 7].

Друга екскурсія Городоцького музею відбулася влітку 1900 р. Її учасники вихали залізницею 15 червня до Житомира, а звідти розбрелися на возах по різних селах та містечках. Таким чином було пройдено і вивчено такі населені пункти: у Житомирському повіті – передмістя Гоголівку, села Троковичі та Велику Горбашу, м. Черняхів, колонію Андріївку, села Топорище, Селець, Кам'яний Брід, Рудню Борову, Ковалі, урочище Веселівку, колонію Лісівщину, м. Ушомир, села Ушицю, Білку, Басковичі, Расне, Бараші; в Овруцькому повіті – село Могильне, м. Коростень, села Шатрище, Немирівку, Ходаки, Татарновичі, Сарновичі, хутір Тартак, села Закусили, Селець, м. Народичі, села Шоломки, Жуки, Збранки, Бондарі, Папарню, м. Норинськ, м. Веледники, рудник Мощаницю, село Певч, м. Лугіни, село Літки; у Новоград-Волинському повіті – села Андрійовичі, м. Новоград-Волинський, села Пилиповичі, Дідовичі та м. Корець.

Під час цих обох екскурсій для записів використовували фонограф. Достеменно відомо, що під час другої екскурсії було записано народні пісні та місцеві єврейські мелодії. Але ці валики не надходили до фондів музею. Тому невідомим лишається число цих валиків, де і що на них було записано.

До етнографічних студій у Городоцькому музеї має безпосереднє відношення рукопис "Из дорожных заметок Н. Беляшевского". У ньому йдеться про подорож до міста Чуднова, про народну архітектуру, пам'ятки давньої історії, інтер'єр будівель, чоловічий і жіночий одяг, прикраси, ткацтво, килими, вишивки, писанкарство, усні народні твори.

Наукове значення також мають етнографічні матеріали із сіл Бережниця, Антонівки, Чакви, Немовичів, Великих і Малих Цепцевичів. В описі з села Бережниця не стільки йшлося про весільний обряд, як зафіксовано особливості місцевих традицій, розглумачено місцеву термінологію. У селах Антонівка і Чаква 31 липня 1899 р. етнографи зафіксували відомості про деревообробні промисли, як місцеві жителі майстрували ємності для господарства. В описі бондарської технології зафіксовано походження назви села Чакви. Графічне зображення бондарських інструментів для опису здійснив Юрій Малковський [7, с. 55–57].

У Городоцькому музеї барона Ф. Штейнгеля також зберігалися фольклорно-етнографічні матеріали, які зібрав Я. Павловський, серед яких були, зокрема, приказки, казки, пісні, акварельні малюнки народних костюмів у Острозькому, Дубенському та Заславському повітах. І хоч учений їх подарував для музею не усі відразу і вони стосувалися різних місцевостей, у відділі рукописів ці зразки зберігалися під одним інвентарним номером, тобто складали окрему збірку. Мабуть, ці матеріали засновники музею розглядали як колекційні й такі, що пов'язані з науковою діяльністю Я. Павловського. Нині вони зберігаються в науковому архіві Санкт-Петербурзького Музею етнографії народів Росії.

Загалом в архівах Санкт-Петербурга зберігаються записи близько 210 пісень, які здійснив М. Ф. Біляшівський у селі Городок. Очевидно, що він їх збирав, будучи співробітником Городоцького музею. Ці матеріали пісенного фольклору також потребують докладного опрацювання та дослідження [1, с. 37].

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Луканюк Б. С. Найперші фонографічні записи в Україні: Городоцький музей / Б. С. Луканюк // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне: Перспектива, 2003. – Вип. IV. – С. 19–46.

2. Мошков В. Песни, записанные В. А. Мошковым в 1891 г. от солдат Варшавского гарнизона, уроженцев Волынской губернии / В. Мошков // ДАРО (Державний архів Рівненської області). – Фонд 366. – Оп. 1, од. зб. 74. – арк. 1-16.

3. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года. – Варшава, 1898. – VIII+60 с.

4. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года. – К., 1898. – 59 с.

5. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. – К., 1905. – 82 с.

6. Шевчук С. Велика Волинь у дослідженнях Валентина Мошкова / С. Шевчук. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – 44 с.

7. Шевчук С. Жертовність для утвердження України / С. Шевчук. – Рівне, 2002. – 99 с.

Folklore material in the ethnographical section of baron Fedor Steingel museum

Andriy KLYMCHUK

The article explores folklore and ethnographic materials from baron Fedor Steingel museum, Horodotsk, which functioned in the end of XIX c. – beginning of XX c. in Volyn. A great deal of attention is paid to O.Moshkov – famous Russian researcher and ethnographer who was invited to collect and compile the ethnographical section of this museum. The article dwells upon the expeditionary activities conducted by museum employees in villages and towns of Volyn province of that time, during which a great number of samples of written folklore, legends, fairy tales, funny stories, as well as scenarios and attributes of Nativity Plays were collected. It is stated that lots of folklore and ethnographic phenomena were recorded which helped preserve them.

Key words: ethnographic museum, folklore, collection, song, exhibit, Nativity Play, phonograph.

Фольклорный материал в этнографическом отделе музея барона Федора Штейнгеля

Андрей КЛИМЧУК

В статье рассмотрены фольклорные и этнографические материалы из Городецкого музея барона Федора Штейнгеля, который функционировал в конце XIX – начале XX в. на Волини. Особое внимание уделено личности А. Мошкова – известного российского ученого-этнографа, который был приглашен для сбора и комплектования этнографического отдела этого музея. Освещена экспедиционная деятельность сотрудников музея в населенных пунктах тогдашней Волынской губернии, во время которой было собрано большое количество образцов песенного фольклора, легенд, сказок, анекдотов, а также сценарии и атрибутика вертепного драм. Отмечено, что многие фольклорно-этнографические явления были зафиксированы на фонограф и фотоаппарат, что позволило в задокументированном аудио - и видеовиде сохранить их до настоящего времени.

Ключевые слова: этнографический музей, фольклор, коллекция, песня, экспонат, вертеп, фонограф.

Стаття надійшла до редколегії 5.06.2013

Прийнята до друку 18.09.2013